

Olvasáskutatás

Nagy Attila

Ablak a Demokrácia tér és az Olvasás utca sarkán

– Változások a magyarországi olvasáskultúrában –

A címben jelzett ablak kettős értelemben is létezik. A szerző az egykori királyi palota, most Országos Széchényi Könyvtár munkaszobájának ablakából kitekintve, a Várhegy tetejéről jól látja a város jelentős részét. Munkájából következően (Olvasáskutató Osztály) a rejtettebb, a kultúrával, az olvasással – könyvkiadás, könyvtárhasználat, iskolarendszer – összefüggő változásokat is figyelemmel kísérheti.

Vesztett illúziók

Jó évtizeddel ezelőtt az egyik neves frónk „Szennyezett források” címmel tanulmányt közölt az Ifjúsági Magazin tartalomelemzése nyomán (Fekete Gy., 1983). Adatok sorával bizonyította, hogy ez a 250 ezer példányon fiataloknak szóló havilap döntően két témát preferál: a popkultúrát és a szexualitást. Történelem, tudomány, irodalom, színház, sport, klasszikus zene, közélet szinte csak véletlenszerűen megjelenő témák voltak. A szerző akkori következtetése szerint változást kizárólag a majdani demokrácia megteremtésétől lehetett várni. (A szóban forgó lapot a monopolhelyzetben levő Kommunista Ifjúsági Szövetség adta ki.)

A piaci viszonyok kialakulása után valóban megszűnt „az ifjúsági szervezet” kivételezett helyzete, ma már vannak cserkészek és egyházi, felekezeti ifjúsági egyesületek, de az említett lap népszerűsége alig csökkent, a tematikus elrendezés alig változott (tovább romlott), viszont a szinte kizárólag az olcsó popkultúrát népszerűsítő gyermek- és ifjúsági lapok száma több tucatra emelkedett. Vagyis illúzió volt pusztán a parlamentáris demokrácia megteremtésétől, a politikai hatalom átrendeződésétől, megváltozásától remélni a kulturális élet, az olvasási szokások minőségi javulását.

A fenti példában, mint cseppben a tenger, jól nyomon követhető illúzióink elvesztése és a tényleges változások fő tendenciája! Ma már mi is osztjuk Dahrendorf szkepszisét: a politikai rendszerváltozás hat hónap alatt végrehajtható, a gazdasági helyzet érhető megjavulásához hat év szükséges, de a kultúra megsziárdulása hatvan év is igénybe vehet (Dahrendorf, 1990).

Változások – avagy a tradíció széttörése?

Az elmúlt évtizedben bekövetkezett társadalmi változások eredményeként az olvasási kultúrán belül is a piaci viszonyok megerősödése látszik a legegyszerűbb tendenciának.

Az államilag dotált néhány nagy, nehézkes könyvkiadó helyett több ezer kis piacérzékeny könyvkiadó alakult, s kezdetben a megjelentetett címek (1986: 9857 cím – 1991: 8153 cím) és példányok száma egyaránt jelentősen csökkent (Lórincz J. 1995), majd a példányszám további mérséklődése mellett a választék ismét bővülő tendenciát mutat.

A kereskedelem és a kiadás párhuzamos privatizációjának együttes hatásaként 1990-től évi tíz millióval esik vissza a könyvek példányszáma. (1990-ben még 15 100, de 1993-ban már csak 8400 volt az átlagos példányszám.)

Hasonló jellegű változások zajlottak, zajlanak a periodikák kiadásában is. Mindent összevetve a direkt, szórakoztató szépirodalom választéka erőteljesen, az ismeretterjesztő olvasmányok kínálata mértéktartóbban, de emelkedett, míg a tudományos jellegű könyvek és periodikák megjelentetése érzékelhetően csökkent. Egyébként a leglátványosabb kiadvány- és példányszám-emelkedést a korábbi „tiltott gyümölcsök” területén tapasztalhatjuk: politika és vallás.

Olvasók

A magyar társadalom olvasási szokásairól (legutóbbi olvasmányok, legolvasottabb szerzők stb.) csaknem öt évtizede vannak adataink, s így a változási tendenciákat meglehetősen biztonsággal vizsgálhatjuk.

Az 1960-as évek legolvasottabb szerzőinek listáját még vitathatatlanul a magyar klasszikusok vezették (*Jókai*), de egy jó évtizeddel később már a kortárs magyar lektűrök (*Berkesi, Szilvási*) egyenrangú „trónkövetelőként” tűnnek fel, s a nemzeti klasszikusokat a középmezőny felé szorítják, és a világirodalom nagy (realista) klasszikusai (*Tolsztoj* kivételével) a 25 nevet tartalmazó listára fel sem kerülnek (*Gereben F.* 1995). 1993-ban pedig már *Jókai* népszerűsége csupán a 11. hely elfoglalására elegendő a legolvasottabb szerzők rangsorában. Vagyis három évtized (1964–1993) felnőtt olvasóinak válaszait áttekintve a klasszikus és az értékes irodalom fokozatos visszaszorulását és a főként jelenkori, esztétikai értékkel kevésbé rendelkező, ugyanakkor hatásos és a szórakozás, a kikapcsolódás, a kalandéhség iránti igényeket jól kielégítő olvasmányok erőteljes térhódítását tapasztaljuk (*Gereben F.* 1995).

Hasonló jellegű, de még erőteljesebb, egyértelműbb változásokat regisztrálunk a középiskolások olvasmányainak vizsgálatakor. Körükben a lektűrök (*Cook, R.-Christie, A.-King, S.-Kenneth C.* stb.) tetszési indexe (egy évtized alatt csaknem ötszörösére emelkedett ezen könyvek olvasottsága) magasabb, mint az iskolai feladatként olvasott XIX. és XX. századi klasszikusoké, hiszen az előbbieket úgy mond a mai életéről és ráadásul „kendőzetlen őszinteséggel” szólnak (*Nagy A.* 1995).

Az olvasmányszerkezet itt nem jelzett praktikusabbá, az élet köznapi gondjaihoz gyakorlatias segítséget nyújtó jellegének erősödésével (szakácskönyv, házikertek gondozása, számítógépek használata stb.) párhuzamosan, minden kétséget kizáró módon lezajlott (ma is tovább erősödik) egy kommercializálódási tendencia. S amint ezt *Gereben Ferenc* részletes elemzésében kimutatja, ez az átalakulás a tágabb társadalmi, politikai változásokkal lehet leginkább összefüggésben. Mégpedig olyan módon, ahogyan magunk is tapasztaltuk (*Gereben F.-Nagy A.* 1994) a nemzeti létükben, anyanyelvük szabad használatában fenyegetett, kultúrájuk folytonosságának megőrzéséért kemény küzdelmet folytatni kénytelen, kisebbségi körülmények között élő (Románia, Szlovákia, Ukrajna, Szerbia) magyarok körében. Nevezetesen, ahol a történelmi, politikai, társadalmi történések (1956 Ma-

gyarországon) szorongatott helyzetet, represszív körülményeket eredményeznek, ott fokozott jelentőségűvé válik a nemzeti kultúrával, a tradíció használható elemeivel találkozni, a folytatás, a fennmaradás esélyeit a könyvekben, a nappali álmódosásokban, legalább képzeletben keresni és megtalálni. Ha viszont a konszolidáció (többpártrendszer, parlamentáris demokrácia, szabad nyelvhasználat és iskolaválasztás) elemei, összetevői, bizonyítékai erősödnek, akkor a klasszikusok, az értékek keresettsége gyengül, az érvédelem, a személyiség erősítését, támogatását szolgáló olvasmányok népszerűsége háttérbe szorul.

Az olvasmányszerkezet átalakulásának talán legdrasztikusabb jezeit akkor érhettük tetten, ha a legutóbbi olvasmányok szerzőit, illetve az első kiadások földrajzi szóródását tekintjük át.

A legutóbbi olvasmányok összetétele a szerzők nemzetisége szerint

	A felnőtt olvasók %-ában	
	1985	1993
magyar	55	44
európai	33	27
amerikai	7	25

Az amerikanizálódási tendencia félreérthetetlenül nem csupán az olvasmányok szerkezetének irányát jelzi, miközben a magyar (1964-Ben még 62 százalék volt a hazai szerzők aránya) és a Nyugat-Európából származó műalkotások vonzereje látványosan csökkent (Gereben F. 1995).

Az elmúlt évtizedek közvetlen ideológiai és politikai nyomását többé-kevésbé túléltük, köznevelési és közművelődési rendszerünk, kultúránk egésze a jól látható repedések ellenére is inkább a folyamatosság jezeit mutatja. Az előttünk álló időszak viszont bizonyos értelemben talán még az előzőnél is nagyobb veszélyeket rejt magában, hiszen az eddigi direkt utasítást, parancsot most egy alattomosabb, rejtettebb befolyás váltja fel. Nem kötelező Coca-Colát inni, de mindenhol ezt reklámozzák, nem szükséges az amerikai életformát, beszéd- és gondolkodásmódot átvenni, de a naponkénti tévéfilmek árja erre húz, erre sodor, a könyvkiadói, piaci érdekek mind több *Robin Cook*-, *Stephen King*-, *Clair Kenneth*-könyvet „szállítanak” a boltokba, a könyvtárakba.

Feltehetően egyetlen hatékony ellenszer létezik: a korai „védőoltás”. Gyermekek- és ifjúkorban megismertetni és megszerettetni a mesét, a játékot, a kalandot, a felfedezést magyar nyelvű nyomtatott változatát mindazokkal, akik számára ennek a nemzetnek, ennek az országnak hagyományai, történelme, művészete, irodalma és nyelve felnőttkorban is fontos lehet majd.

S ezen értékek megismertetése, beépítése után vagy mellett egyre többen lesznek, lehetnek kíváncsiak, mélyen érdekeltek a szomszéd népek, az egyéb európai országok, az Egyesült Államok és minden más nemzet nyelvének, irodalmának, kultúrájának, történelmének megértésében, elsajátításában, azaz egy új (rég) magyar és európai azonosságtudat kidolgozásában. Vagyis a változások elemeit szálazva (prakticizálódás, kommercializálódás, modernizáció, amerikanizálódás) figyelmeztetni szeretnénk az olvasási kultúra elkötelezettjeit a tradicionális kultúra megtörésének, széttörésének lehetséges veszélyeire is.

Könyvtár és iskola

Terjedelem hiányában nem foglalkozhatunk külön sem az iskolarendszer (jelenleg a megfelelő korosztály 40 százaléka szerez középfiskolai végzettséget, öt éven belül ezt 60 százalékra kellene emelni), sem pedig a közművelődési könyvtárak működési závaraival, feszültségeivel (a könyvek beszerzési átlagára tíz év alatt ötszörösére, miközben az állománygyarapításra fordított összegek csupán háromszorosára nőttek, a könyvtári egységek és a könyvtárlátogatók száma csökkent) (TEKE 1994). Inkább e két kulturális alapintézmény egymásra utaltságát szeretnénk egy-egy vizsgálati eredmény és a hozzá kapcsolódó gondolatmenet erejéig nyomatékossítani. A felnőtt lakosság mindössze 14 százaléka minősült könyvtárhasználónak legutóbb (TEKE 1994), miközben az aktív keresők negyede rendelkezik középfiskolai végzettséggel, s a főiskolai vagy egyetemi diplomások aránya sem volt több a felnőtt lakosság tíz százalékánál. Amint látható, ez a három adat nagyon szorosan összekapcsolódik. Olyan mértékben vagyunk, leszünk fontosak, amilyen mértékben a magyar közép- és felsőoktatási rendszer fejlesztésére vagy stagnálására, illetve a középosztályosításra, a középrétegek (önálló vállalkozók, iparosok, kereskedők és az értelmiségiek rétegének) erősítésére vonatkozó döntések megszületnek (netán elmaradnak). A társadalmi folyamatok, összefüggések illusztrálásaként álljunk meg itt egy gondolat erejéig! A könyvtárhasználókat döntően az iskolarendszer küldi, hívja, rendeli a legjobb, leghozzáférhetőbb dokumentumgyűjteményekhez, vagyis könyvtáraink legnagyobb megrendelője a közoktatási, kiemelten a közép- és felsőoktatási rendszer egésze.

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell az összefüggés kölcsönös jellegét is! A közoktatás teljesítménye jelentős mértékben éppen tőlünk, a könyvtári rendszertől, szolgáltatásaink erejétől, gazdagságától, hatékonyságától függ. Ennek bizonyítékeként hadd mutassunk be egy ábrát, amely egy széles körű nemzetközi vizsgálat legfontosabb eredményeit sűríti (Elley, W. B. 1992). Az International Association for the Evaluation of Educational Achievement szervezete; összesen 650 ezer amerikai dollárt felemésztő kutatás során a 32¹ oktatási rendszer eredményességét összehasonlító vizsgálatban a 9 és 14 évesek korosztályának olvasni tudását, illetve annak összetevőit, meghatározóit vette górcső alá. Itt most egyetlen mozzanatot szeretnénk az ábra segítségével a hallgató figyelmébe ajánlani: milyen mértékben támaszkodik oktatási rendszerünk a hazai könyvtári hálózat egészére?

Ábránk alapvetően a tényleges vizsgálati eredmények és az elméletileg várható értékek egybeesését s csupán néhány alkalommal azok jellegzetes eltérését mutatja be. A folyamatos vonallal jelzett várható érték megjelenítését a számítógépekre, illetve a beléjük táplált kemény adatok kombinációit elgondoló tudósokra bízta. Mint látható: alapos okkal, hiszen az esetek döntő többségében elhanyagolhatóan alacsony volt a két érték közötti eltérés, szórás mértéke. Vagyis az a kilenc kemény adat (az egy főre jutó nemzeti jövedelem, az átlagos életkor, a koraszülések aránya, a pedagógusok fizetése, az oktatás költségvetési részesedése, nyelvi homogenitás, a kötelező iskolai osztályok száma, a napilapok példányszáma és a könyvtári egységek mennyisége 1000 lakosra vetítve), amelyet országonként begyűjtöttek, nagy biztonsággal megfelelő alpnak bizonyult a tényleges vizsgálati eredmények előrejelzésé-

¹ Az adatok felvételekor a két Németország egyesítése formálisan ugyan már megtörtént, de az oktatási rendszerek esetében még pontosabb, ha két önálló entitásról beszélünk.

tárosok szakszerű és jókedvű, segítőkész munkájától függ mindaz, amit iskoláink eredményességéről mondhatunk.

Mostanában, a költségvetési keretek folyamatossá váló szűkítésének idején fontos lehet nyomatékositani a könyvtári szolgáltatások radikális csökkentése az oktatási rendszer hatékonyságát fogja jelentős mértékben rombolni!

Kitekintés

Számunkra a következő évtized kikerülhetetlen és egyre sürgetőbb feladata közeledni minden tekintetben az Európai Unióhoz. A jogi és közgazdasági szféra változtatásával párhuzamosan a perdöntő lépést éppen a kulturális életben kell megtennünk. Manapság Magyarországon a megfelelő korú népesség kétötöde érettségizik, míg a nyugat-európai demokráciákban ez négyötöd. Ugyanezen viszonyszám a felsőoktatásra vetítve 13 százalék kontra 30 százalék. Ebben az összefüggésben már sokkal érthetőbb, hogyan is lehet a felnőttek 60 százaléka könyvtárhasználó Dániában. Ott ilyen méretű a középosztály. Kikerülhetetlen feladat a közelítés, tehát az érettségizők jövőbeni kétharmados részaránya, illetve a főiskolára és egyetemre kerülők számának megduplázása (Andorka R. 1995), hiszen köztudott, hogy a versenyben csakis a nagy tudás- és információtartalmú termékek és szolgáltatások indulhatnak eséllyel, s ezeket kizárólag a magasan képzett és folyamatosan tanuló, könyvtárhasználó munkaerő tudja megtermelni.

Iskolák megszüntetése, összevonása, a felsőoktatásban dolgozók létszámának csökkentése – miközben az érettségizők és diplomát szerzők aránya csaknem duplájára emelkedik majd? Ez egyértelműen a nagyobb – várostól az egyetemig – könyvtárak igénybevételének jelentős növekedését hozza magával. A folyamat már az elmúlt években megindult, ideiglenesen lassítható, de leállíthatatlan.

Végül egy áttételesebb, de nem kevésbé fontos adalék. *Andorka Rudolf* a mai magyar társadalom tudati állapotának jellemzéséhez *Durkheim* és *Merton* klasszikussá vált kategóriáját, az anómia (a normák elvesztése, norma nélküli állapot) fogalmát idézi fel, miközben adatok garmadájával bizonyítja a kulturális, viselkedési normák, szabályok fellazulását, megszűnését, hatékonyságuk elolvadását: Például a magyar lakosság százezer lakosra vetített öngyilkossági arányszáma 1954-ben 17,7, 1992-ben pedig 38,7 volt, a májzsugorodás (köztudottan az alkoholizmus mérőszáma) 1950-ben 5,0, 1992-ben már elérte a 70,5-öt, az 1993 tavaszán megkérdezettek 39 százaléka teljesen egyetértett azzal az állítással, hogy „aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”, 25 százalék szerint pedig „manapság alig tudok eligazodni az élet dolgaiban”.

Hasonlóképpen ennek a belső iránytűnek a megzavarodásaként, működésképtelenségeként értelmezi a politikai pártok szavazóinak sodródását, befolyásolhatóságát, a pártpreferenciák instabil, kiszámíthatatlan jellegét. Erre a politikai-kulturális instabilitásra lehet ugyancsak következtetni az öt kelet-közép-európai volt szocialista országban és Ausztriában végzett vizsgálat eredményeiből, amelyben a „Közel érzi-e magát valamely politikai párthoz vagy mozgalomhoz?” kérdésre igen választ adók aránya Magyarországon volt a legkisebb: 14 százalék (Andorka R. 1995).

„A kultúra nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnes, irányítója” – vélekedik *Németh László*. Nos, ez a belső mágnes, kohéziós erő és szabályozó elv a fentiek és még egy sor további bizonyíték (abortuszok, krimipalítás, drogfogyasztás

száma növekszik, élvezületés csökken) szerint is gyengül, s mi mélyen tudjuk, hogy ez az „életet szabályozó elv” a belsővé váló magatartásnormák, példák összessége éppen a klasszikus kultúrán, jelesül a szépirodalmi olvasmányokon keresztül örökíthető át a legkevésbé direkt, tehát a leginkább hatékony módon.

A politikai jellegű szélsőségek és a növekvő médiamanipulációval szemben csakis ez, a pedagógusok és könyvtárosok, tehát az organikus értelmiségiek segítségével közvetített kulturális tradíció adhat belső biztosítékokat.

A fentiek érdekében tevékenykedik a *Hungarian Reading Association (HUNRA)* a pedagógusok, könyvtárosok, kutatók és egyéb, az olvasás ügye iránt elkötelezett szakemberek szövetségének, együttműködésének megteremtésével. Konferenciákat szerveztünk, cikkek megjelentetését szorgalmazzuk, és immár a harmadik könyvünk publikálásának örülhetünk.³

Irodalomjegyzék

Andorka Rudolf: A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig = Valóság, 1995. 2. 60–91. o. és 1995. 3. 27–54. o.

Dahrendorf, Ralf: Reflections on the revolution in Europe. Chatto and Windus, London, 1990.

Elley, Warwick B.: How in the world do students read? IEA study of reading literacy the International Association for the Evaluation of Educational Achievement 1992.

Fekete Gyula: Szennyezett források = Élet és Irodalom, 1983. február 11. 18.

Gereben Ferenc: Könyv, könyvtár, közönség (A magyar társadalom olvasáskultúrája empirikus vizsgálatok tükrében) című kandidátusi dolgozat. Bp., 1995. Kézirat.

Gereben Ferenc–Nagy Attila: Azonosság tudat és olvasáskultúra = Valóság, 1994. 9. 14–30. o.

Lőrincz Judit: Changes in the Booktrade and Publishing in Hungary 1985–1994 = International Information and Library Review. 1995. 27, 59–67. o.

Nagy Attila: „Mindkét hazából...” (Kárpátaljai és vajdasági magyar középiskolások olvasáskultúrájáról) = Iskolakultúra, 1995. V. évf. 6–7. 7–23. o.

Németh László: Az én katedrám. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1969.

TEKE és SZAKMA 1993. Könyvtári statisztikák. OSZK KMK, Bp., 1994.

³ Erőfeszítéseink jellegének érzékeltetésére álljon itt három könyvünk címe: Olvasásra nevelés és pedagógusképzés. Szerk.: *Nagy Attila*. A többkönyvű oktatás felé (Könyv- és könyvtárhasználati módszerek, példák) Szerk.: *Nagy Attila*. *Bocsák Veronika–Benkő Zeuzsanna–Hölgyesi Györgyi*: Olvass nekem! (Kalausz szülőknék, óvónőknék, tanítóknak a gyermekkönyvek útvesztőjében) Szerk.: *Adamik Anna*.